

Кірін Р. С.,
доктор юридичних наук, доцент, професор
кафедри цивільного, господарського та екологічного права
ДВНЗ «Національний гірничий університет»

ПРАВО КОРИСТУВАННЯ ПІДЗЕМНИМИ ПОРОЖНИНАМИ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

RIGHT FOR THE USE BY UNDERGROUND CAVITIES: CONCEPT AND KINDS

Чинне законодавство України про надра передбачає користування надрами з метою будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин. Водночас цей вид надрокористування не має адекватного законодавчого забезпечення. Зважаючи на зазначене, у статті обґрунтовано наявність у складі права користування надрами такої складової частини, як право користування підземними порожнинами, сформульовано поняття та визначено його види.

Ключові слова: право користування надрами, підземні порожнини, недобувні підземні споруди, георесурси, гірничі виробки.

Действующее законодательство Украины о недрах предусматривает пользование недрами с целью строительства и эксплуатации подземных сооружений, не связанных с добычей полезных ископаемых. В то же время этот вид недропользования не имеет адекватного законодательного обеспечения. Учитывая указанное, в статье обосновано наличие в составе права пользования недрами такой составляющей, как право пользования подземными пустотами, сформулировано понятие и определены его виды.

Ключевые слова: право пользования недрами, подземные пустоты, недобывные подземные сооружения, георесурсы, горные выработки.

The current Ukrainian legislation on subsoil and subsoil use provides for the purpose of construction and operation of underground constructions not related to mining. At the same time, this type of subsoil use has no adequate legislative support. Considering the above, the article justifies the presence in the subsoil use rights such as the right to use a part of underground voids, formulates the concept and identifies its kinds.

Key words: right the use by the subsoil, underground cavities, underground structures constructions not related to mining, geo-resources, mountain making.

Постановка проблеми. Чинний Кодекс України про надра (далі – КпН) передбачив такі види користування надрами (ст. 14): 1) будівництво та експлуатація підземних споруд, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин, зокрема: 1.1) споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів; 1.2) захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва; 1.3) скидання стічних вод; 2) створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення, а саме: 2.1) наукові полігони; 2.2) геологічні заповідники; 2.3) заказники; 2.4) пам'ятки природи; 2.5) лікувальні, оздоровчі заклади та ін.; 3) задоволення інших потреб.

Водночас наведені види надрокористування, на жаль, не здобули адекватного їхній господарській важливості законодавчого забезпечення. За відсутності окремої глави КпН, в якій були б розглянуті питання правового регулювання користування підземними порожнинами як одним із видів ресурсів надр, загострюється актуальність виконання євроінтеграційних вимог щодо нової редакції КпН. Подібний рівень правової урегульованості підземних відносин, що розглядаються як складовий елемент надрових відносин, породжує низку проблем, які вимагають відповідного дослідження та надання пропозицій щодо їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень. Деякі аспекти зазначеної сфери розглядаються в роботах таких представників наук вітчизняного надрового та земельного права, як В.І. Андрейцев, Н.П. Барабаш, А.Г. Бобкова, Н.М. Білоус, І.В. Ігнатенко,

П.Ф. Кулинич, О.Ю. Макаренко, А.М. Мірошніченко, А.І. Ріпенко, О.О. Сурилова, І.В. Хохлова, О.П. Шем'яков, М.В. Шульга та ін.

Так, Н.М. Білоус, досліджуючи проблеми освоєння підземного простору українських міст, визнає перепонами в цій сфері неврегульованість законодавством України порядку надання земельних ділянок для будівництва підземних об'єктів. Ймовірність тільки підземного будівництва Земельний кодекс не враховує [1].

І.В. Ігнатенко також наголошує на повній відсутності основоположних документів, які б визначали перспективи розвитку підземного будівництва. На думку дослідниці, в Україні бракує чіткого розмежування й узгодження видів діяльності, як-от «містобудування» та «надрокористування», що ускладнює раціональне використання георесурсів, свідчить про відсутність системного підходу до розвитку підземного простору мегаполісів, необхідності способів комплексного використання георесурсів мегаполісів, недостатність застосування інноваційних технологій у підземному будівництві [2].

З метою вирішення проблем управління використанням надр для будівництва наземних споруд і будівель та підземних споруд, не пов'язаних із видобутком корисних копалин, О.О. Сурилова пропонує внести зміни до КпН, Земельного кодексу України та передбачити такий вид користування надрами, як «будівництво наземних споруд і будівель», доповнити перелік підземних споруд і будівель, для будівництва яких надра надаються у користування [3].

О.П. Шем'яков та І.В. Хохлова справедливо підкреслили, що цей вид надрокористування являє складне правове явище: має багато різновидів, широке коло надрокористувачів і передбачає необхідність існування системи специфічних правових норм, які нині розосереджені в розрізних законодавчих та підзаконних актах. Проте, підсумовуючи, вважають за доцільне доповнення КпН правовими нормами, які визначали б спеціальні організаційно-правові форми природного заповідування на ділянках надр, що мають особливу наукову або культурну цінність, а також встановлювали би правовий режим користування ділянками надр для лікувальних, курортних та оздоровчих цілей [4].

Очевидно, всі перелічені результати досліджень стосуються окремих видів правового регулювання підземних відносин, розглянутих поверхово та фрагментарно. Засадничі висновки в них практично відсутні. Натомість, загальна проблема полягає в необхідності обґрунтування наявності у праві надрокористування складового правового угруповання, яким виступає право користування підземними порожнинами.

Отже, вибір цілі статті визначено актуальністю зазначених проблем і полягає в обґрунтуванні наявності у складі права надрокористування такого специфічного правового угруповання, як право користування підземними порожнинами, формулюванні поняття останнього в різних аспектах та визначення його видів.

Виклад основного матеріалу. Власне термін «надрокористування» варто розуміти дослівно як використання корисних для людини властивостей надр – мінеральних, геоінформаційних, геоенергетичних та геопросторових. Саме останній вид георесурсів, маючи давню історію використання, отримав на сучасному етапі розвитку суспільства новий інтелектуальний та технологічний поштовх до розвитку. Як зазначено в інформаційному повідомленні організаторів Міжнародної наукової конференції «Підземний простір: освоєння, вивчення, вторинне використання» (м. Запоріжжя, 25–26 вересня 2015 р.), на сьогодні питання освоєння підземного простору досить актуальне, але здебільшого воно залишається в центрі уваги містобудівників та архітекторів, які займаються розробкою проектів та рекомендацій щодо росту міст вглиб, винаходячи все нові й нові технології. На це спонукає збільшення кількості та щільності населення, прискорення урбанізаційних процесів, утворення мегаполісів тощо. У більшості розвинених країн світу створюються наукові центри, проводяться наукові конференції, які дають змогу винаходити нові підходи до використання простору [5]. Водночас теми для обговорення запропоновані наступні:

- практики освоєння підземного простору стародавніх часів; – захоронення та кладовища;
- господарське використання підземного простору;
- підземелля та видобування корисних копалин;
- ядерна енергетика та підземелля;
- місто та підземний простір;

- транспортна інфраструктура під землею;
- підземні приміщення маєтків та їх призначення;
- військові конфлікти та організація безпеки під землею;
- релігійні, культові та таємні об'єкти в підземеллі;
- підземна архітектура;
- підземний простір, вплив на екологічний стан та охорона навколишнього середовища;
- лікувальне, туристичне та побутове вторинне використання підземного простору;
- наукове вивчення підземного простору (картографування, технології та методики освоєння і підземного будівництва, вплив науково-технічної революції на освоєння підземелля).

Як бачимо, правовий режим підземелля та правове регулювання його використання у вітчизняному законодавстві має неабиякий законодавчий та кодифікаційний потенціал, адже навіть первинне порівняння наявного правового забезпечення з реальними напрямками використання підземелля свідчить про очевидну заборгованість нормотворчої діяльності в цій сфері. Натомість, у найближчій перспективі законодавець ставить питання лише про правовий режим підземних сховищ, регулювання використання ділянок надр, що містять порожнини, у промислових, транспортних та інших господарських цілях, а також використання підземного простору з метою захоронення відходів виробництва і споживання, зокрема й підземне складування порід.

А.І Ріпенко справедливо зазначає, що законодавство дає змогу вирішувати питання одночасної експлуатації надземних, підземних та наземних частин простору земельних ділянок, але лише до певної межі, не даючи конкретних та вичерпних відповідей на всі питання, що водночас виникають [6].

Аналіз чинного КпН дав змогу виокремити низку статей та норм, що покликані врегулювати певні види підземних правовідносин, а саме: 1) надання надр для захоронення відходів виробництва та інших шкідливих речовин, скидання стічних вод (ст. 22); 2) державний облік ділянок надр, наданих у користування для цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин (ст. 47); 3) порядок користування надрами для цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин (ст. 55).

Крім того, вітчизняний кодифікований акт законодавства про надра згадує цей вид надрокористування у зв'язку з такими обставинами: 1) для будівництва й експлуатації підземних споруд та інших цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин (далі – недобувні цілі), необхідно отримати гірничий відвід (ст. 17 КпН); 2) серед вимог щодо геологічного вивчення надр встановлена повнота вивчення геологічної будови надр, гірничо-технічних, гідрогеологічних та інших умов будівництва та експлуатації недобувних підземних споруд (далі – НПС) (ст. 38); 3) проектування НПС провадиться на основі геологічного та іншого вивчення надр з урахуванням комплексного розвитку регіону та вимог екологічної безпеки (ст. 48); 4) проекти будівництва

НПС, зокрема, для захоронення відходів виробництва, інших шкідливих речовин, скидання стічних вод підлягають екологічній, науково-технічній та іншим видам експертизи та погодженню в порядку, встановленому законодавством України (ст. 48); 5) серед основних вимог до проектування, будівництва і введення в експлуатацію НПС зазначено, що має забезпечуватися: 5.1) найбільш раціональне та ефективне використання запасів корисних копалин; 5.2) раціональне використання видобутих гірських порід; 5.3) геологічне вивчення надр, що розкриваються в процесі будівництва й експлуатації об'єктів, та складання геологічної і маркшейдерської документації; 5.4) рекультивация порушених земель, максимальне збереження ґрунтового покриву; 5.5) заходи, що гарантують безпеку людей, майна і природного довкілля; 6) забороняється введення в експлуатацію нових і реконструйованих НПС, якщо під час їхнього проектування не додержано зазначених вимог; 7) користування надрами з метою будівництва та експлуатації НПС і для інших недобувних цілей, здійснюється за відповідними проектами; 8) у проектах мають передбачатися заходи, що забезпечують знешкодження стічних вод, шкідливих речовин і відходів виробництва або локалізацію їх у визначених межах, а також запобігають їх проникненню в гірничі виробки, на земну поверхню та у водні об'єкти; 9) у разі порушення вимог КпН скидання в надра стічних вод, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва має бути обмежено, тимчасово заборонено (зупинено) або припинено в порядку, передбаченому законодавством України (ст. 55); 10) запобігання забрудненню надр під час підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод (ст. 56); 11) забудова площ залягання корисних копалин місцевого значення, а також розміщення на ділянках їх залягання НПС допускаються за погодженням з уповноваженим органом місцевої влади (ст. 58); 12) орган державного гірничого нагляду перевіряє повноту вивчення гірничо-технічних, інженерно-геологічних, гідрогеологічних та інших умов будівництва та експлуатації підземних споруд, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва (ст. 63).

Варто звернути увагу на некоректність запропонованого у КпН об'єктного аспекту поділу надрових відносин. Зокрема, якщо за умови виділення такого виду користування надрами, як видобування корисних копалин, останні є об'єктом гірничих відносин та відповідним видом ресурсів надр, у ситуації з будівництвом та експлуатацією підземних споруд про вид георесурсу взагалі не згадується. У такому разі йдеться про використання частини надр, в яких утворені, утворюються чи будуть утворені підземні порожнини.

Таким чином, право користування підземними порожнинами, як правова структурна складова частина права надрокористування (об'єктивне право), являє собою систему правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері вилучення корис-

них властивостей підземних порожнин, їхніх видів, порядку та умов проектування, будівництва (створення), експлуатації та припинення (консервації, ліквідації) використання. У ширшому розумінні може йтися про підземне право, як складову частину надрового права, якими так само є гірниче право та геологічне право.

Як суб'єктивне право, право користування підземними порожнинами варто розглядати як можливість, що належить конкретному суб'єкту, використовувати підземні порожнини відповідно до цільового призначення з метою вилучення їхніх корисних властивостей та якостей.

Як правовідносини, право користування підземними порожнинами – це врегульовані нормами права суспільні відносини щодо використання корисних властивостей підземних порожнин, змістом яких є відповідні права та обов'язки надрокористувачів.

Правова класифікація видів надрокористування має ґрунтуватися на суттєво важливих ознаках. У певному надрокористуванні основною такою ознакою виступає вид ресурсу надр (георесурсу), який визначає найбільш специфічні особливості відповідного виду користування надрами. Отже, за видом георесурсу, що використовується, пропонується виділити: право видобування корисних копалин, право геологічного вивчення надр, право використання енергії планети, право користування підземними порожнинами.

В той же час, останній вид користування надрами має і внутрішню диференціацію, в основу якої пропонується покласти, по-перше, наявні види підземних порожнин і, по-друге, цілі користування порожнинами. Не вдаючись у межах цієї статті в детальне дослідження об'єктного кола підземних відносин, варто відзначити, що на родовому рівні підземні порожнини поділяються на природні (геогенні, ті що створені природою під впливом геологічних процесів) та штучні (техногенні, ті що створені людиною з використанням відповідної техніки та технологій).

Фактично в Україні наявні такі види підземних споруд з відповідними цілями їх використання: 1) вугільні, рудні і нерудні шахти; 2) автомобільні, залізничні, гідротехнічні тунелі, метрополітени, трубопроводи; 3) частини будівель ТЕС, АЕС, ГЕС; 4) резервуари для питної води, заводи очистки стічних вод; 5) гаражі, телефонні станції, кінотеатри, культові споруди, вокзали, торгові центри; 6) заводи шампанських вин, підприємства з вирощування овочів, грибів, цитрусових, квітів тощо; 7) склади товарів широкого вжитку, побутових приладів, автомобілів, медикаментів тощо; 8) холодильники для зберігання харчових продуктів; 9) стартові ракетні комплекси, довгострокові командні пункти, сховища; 10) спеціалізовані лікарні, санаторії, туристичні комплекси; 11) великі сховища нафти, природного газу, нафтопродуктів, зрідженого газу; 12) сховища відходів радіоактивних речовин, відходів нафтової та хімічної промисловості, шахтних вод; 13) заводи точних виробів, електронного обладнання, судно-, авіа, машинобудівні, військові заводи; 14) науково-

дослідні підземні споруди – нейтринні та сейсмогеофізичні обсерваторії, сейсмічні станції тощо [7].

Якщо звернути увагу на перелік видів користування надрами, запропонований у Модельному кодексі про надра та користування надрами для держав-учасниць СНД (ст. 117) [8], тут окремо виділені такі види (цілі): а) будівництво та експлуатація підземних споруд, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин; б) експлуатація підземних просторів, включаючи природні та штучні порожнини надр. Водночас у кодексі розрізняють такі природні порожнини (ст. 253): а) великі порожнини (печери) об'ємом понад 10 куб. м, що мають сполучення із землею поверхнею; б) дрібні порожнини і тріщини в масиві гірничих порід.

Техногенні порожнини поділяються на: а) порожнини, спеціально створені для виконання окремих цілеспрямованих функцій (транспортні магістралі, газосховища, поховання відходів, будівництво підземних атомних станцій, шахт для оборонної промисловості тощо); б) первинні (спеціальні) порожнини; в) порожнини, що утворилися в результаті розвідки і розробки родовищ корисних копалин; г) вторинні техногенні порожнини.

Заслуговує на увагу поділ недобувних видів користування надрами, встановлений Податковим кодексом України (далі – ПК). Зокрема, платниками рентної плати за користування надрами в недобувних цілях є юридичні та фізичні особи – суб'єкти господарювання, які використовують у межах території України ділянки надр для: 1) зберігання природного газу, нафти, газоподібних та інших рідких нафтопродуктів; 2) витримування виноматеріалів, виробництва і зберігання винопродукції; 3) вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин; 4) зберігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, речовин і матеріалів; 5) провадження інших видів господарської діяльності.

Натомість, недобувними видами користування надрами, за які рентна плата не справляється, ПК (ст. 253) визнає: 1) використання транспортних тунелів та інших підземних комунікацій, колекторно-дренажних систем та об'єктів міського комунального господарства; 2) використання підземних споруд на глибині не більш як 20 м, збудованих відкритим способом без засипання або з подальшим ґрунтовим засипанням.

Водночас цікавим є встановлене ПК об'єктне коло рентних відносин: об'єктом оподаткування рентною платою за користування надрами в недобувних цілях є обсяг підземного простору (ділянки) надр: 1) для зберігання природного газу та газоподібних продуктів – активний об'єм зберігання газу в пористих чи тріщинуватих геологічних утвореннях (пластах-колекторах) (тисячі кубічних метрів активного об'єму); 2) для зберігання нафти та інших рідких нафтопродуктів – об'єм спеціально створених та існуючих гірничих виробок (відпрацьованих і пристосованих), а також природних порожнин (печер) (кубічні метри); 3) для витримування виноматеріалів, виробництва і зберігання винопродукції, вирощування грибів, овочів, квітів та інших рослин, збе-

рігання харчових продуктів, промислових та інших товарів, речовин і матеріалів, провадження інших видів господарської діяльності – площа підземного простору (квадратні метри), що надана у користування у спеціально створених та наявних гірничих виробках (відпрацьованих і пристосованих), а також природних порожнинах (печерах).

Ставки рентної плати за користування надрами в недобувних цілях встановлюються залежно від: а) корисних властивостей надр; б) ступеня екологічної безпеки під час їх використання.

Отже, за чинним ПК, до об'єктів права користування підземними порожнинами належать:

- пористі чи тріщинуваті геологічні утворення (пласти – колектори);
- спеціально створені та наявні гірничі виробки (відпрацьовані та пристосовані);
- природні порожнини (печери);
- транспортні тунелі;
- колекторно-дренажні системи;
- об'єкти міського комунального господарства;
- інші підземні комунікації;
- підземні споруди, збудовані відкритим способом без засипання або з подальшим ґрунтовим засипанням.

Надзвичайно корисним для подальшого узагальнення недобувних видів надрокористування є аналіз даних Державного науково-виробничого підприємства «Державний інформаційний геологічний фонд України» (далі – «Геоінформ»). Так, за весь час ліцензування надано 10 534 спеціальних дозволів, у т.ч. 4 569 – на геологічне вивчення та геологічне вивчення з дослідно-промисловою розробкою, 5 882 – на видобування корисних копалин, 81 – на інші види користування надрами. На 01.01.2015 р. базою даних ліцензійних об'єктів враховано 3 618 діючих спецдозволів, у т.ч. 728 – на геологічне вивчення та геологічне вивчення з дослідно-промисловою розробкою, 2 834 – на видобування корисних копалин, 56 – на інші види користування надрами [9].

Саме до останніх і належать види надрокористування, пов'язані з користуванням підземними порожнинами. Станом на 01.02.2017 р., за показниками «цілі користування» та «кількість дозволів» маємо такі дані:

- підземне зберігання газу із щорічним циклом закачки та відбору – 13;
- відвод шахтних вод для: а) запобігання підтоплення суміжних шахт та прилеглих територій – 12; б) усунення або зменшення перетоку на діючу шахту – 2; в) захисту від підтоплення балок, заплав рік, які забудовані – 1;
- будівництво та експлуатація гірничих виробок, підготовка до відпрацювання запасів вугілля на полі шахти – 1;
- будівництво метрополітену – 1;
- будівництво тунелю – 1;
- будівництво та експлуатація підземних споруд ГАЕС – 1;
- використання відпрацьованих гірничих виробок у наукових дослідженнях (власник дозволу –

Інститут ядерних досліджень Російської Академії Наук) – 1;

– використання підземних гірничих виробок з метою зберігання військового майна – 1;

– використання підземних гірничих виробок для функціонування музею історії оборони каменоломень – 1;

– використання підземних гірничих виробок для функціонування музею соляної промисловості – 1;

– експлуатації підземної споруди (печери) для науково-дослідних, рекреаційних, культурно-рекреаційних, рекреаційно-оздоровчих, культурно-освітніх, освітньо-виховних, еколого-освітніх та природоохоронних цілей – 6;

– експлуатація печерно-екскурсійного комплексу для проведення культурно-освітніх та рекреаційно-оздоровчих комплексів – 1;

– експлуатація підземних виробок для розміщення в них лікувальних та службових приміщень спелеосанаторію – 1;

– використання гірничих виробок і тунелів у виробництві, обробці, витримуванні вин, шампанських вин, виноматеріалів та зберіганні винопродукції – 4;

– використання гірничих виробок для вирощування грибів – 2;

– використання підземних гірничих виробок із метою створення геологічної пам'ятки природи – об'єкту екскурсійно-туристичного призначення – 2;

– користування ділянкою надр з метою створення геологічної території для науково-дослідних цілей – 1;

– створення наукового полігону для вивчення геологічної будови та перспектив нафтогазоносності ділянки надр, практичної апробації новітніх вітчизняних наукових методів та способів інтенсивного пошуку корисних копалин (вуглеводнів), пошуку розсіяних покладів вуглеводнів, вилучення високов'язких нафт та введенню їх у дослідно-промислову розробку, впровадження новітніх технологій з метою поглибленого вилучення нафти і газу – 4.

Таким чином, аналіз геологічного законодавства дав змогу конкретизувати не тільки таке поняття податкового законодавства, як «провадження інших видів господарської діяльності» щодо користування підземними порожнинами, а й розкрив уявлення і про наявні види підземних порожнин, що використовуються на підставі спеціальних дозволів на користування надрами, і про наявні випадки самовільного та безоплатного користування ресурсами надр як об'єктом права власності українського народу.

Висновки. Викладене дає змогу констатувати:

1. У складі права користування надрами наявне складове специфічне правове угруповання – право користування підземними порожнинами, поняття якого сформульовано у трьох аспектах: як об'єктивне право, як суб'єктивне право, як правовідносини.

2. В основу класифікації видів права користування підземними порожнинами пропонується покласти два основних критерії – склад підземного простору (вид підземної порожнини) та цільове призначення (цілі користування) підземною порожниною.

3. З метою виконання євроінтеграційних вимог щодо нової редакції Кодексу України про надра необхідна розробка структурної глави (книги), в якій були б комплексно розглянуті питання правового регулювання користування підземними порожнинами, як одним з видів ресурсів надр.

4. Подальші дослідження у цьому напрямку варто зосередити на таких актуальних питаннях, як-от: розробка системи підземного права загалом та права користування підземними порожнинами зокрема; деталізація правового режиму об'єктів та правового статусу суб'єктів підземних відносин; наукове та нормотворче вирішення проблем єдності та диференціації правового регулювання надрових відносин під час користування земельною ділянкою, а також земельних відносин під час користування ділянкою надр.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоус Н.М. Використання підземного простору міста як специфічного природного ресурсу: світовий досвід та проблеми в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/prvse/2010_2/40.pdf
2. Ігнатенко І.В. Деякі правові аспекти комплексного освоєння підземного простору мегаполісів // Теорія і практика правазнавства. – Вип. 2 (8). – 2015. – С. 1–11.
3. Сурилова О.О. Управління використанням надр для будівництва наземних споруд і будівель та підземних споруд, не пов'язаних з видобутком корисних копалин // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – Випуск 3. – Том 2. – 2016. – С. 23–27.
4. Шем'яков О.П. Правове регулювання користування надрами для цілей, не пов'язаних із видобуванням корисних копалин / О.П. Шем'яков, І.В. Хохлова // Право України. – 2010. – № 1. – С. 76–81.
5. Міжнародна наукова конференція «Підземний простір: освоєння, вивчення, вторинне використання» Запоріжжя-Василівка, Україна, 25–26 вересня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eseh.org/wp-content/uploads/CfP_UNDERGROUND_UKR.pdf.
6. Ріпенко А.І. Правові питання використання надземного та підземного простору земельних ділянок // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 820–829.
7. Кірін Р.С. Гірничі та підземні відносини: надрологічні засади розмежування / Р.С. Кірін / Екологічне право України: система та межі правового регулювання: матеріали Всеукр. круглого столу 25 вересня 2015 р., м. Дніпропетровськ / ред. кол.: В.І. Андрейцев [та ін.] – Д.: Нац. гірн. ун-т, 2015. – С. 84–96.
8. Модельний кодекс про надра та користування надрами для держав-учасниць СНД, постанова № 20-8 від 07.12.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_a34/page?text.
9. Державне науково-виробниче підприємство «Державний інформаційний геологічний фонд України». Перелік спеціальних дозволів на користування надрами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://geoinf.kiev.ua/wp/spedozvoli-rep.php?pr=1&urls=http://geoappl.kiev.ua:8888/reports/rwservlet.us*report=lic_sp1.rdf*sequn=9834.